

Тетяна Вілкул

ЗРАДА РЯЗАНСЬКИХ КНЯЗІВ 1207 р.: ЛЕГІТИМАЦІЯ ПОКАРАННЯ

Захоплення володимиро-суздальським князем Всеволодом Юрієвичем, по-йменованим пізньосередньовічними книжниками «Велике Гніздо», рязанських князів у 1207 р. є досить зкомплікованою історією. Для давньоруського часу інцидент був зовсім небанальним. Це унікальний випадок, коли стільки Рюриковичів знаходилося у полоні в іншого руського князя так довго¹: полонених з їхніми «людьми» чи «дружинами» («мужами», боярами) відпустив лише через п'ять років, вже після смерті Всеволода, його син Юрій. Суть справи полягає у тому, що рязанська «братія» зрадила суздальського князя, після чого розгорілася боротьба за рязанські волості. Хоча, все може бути рівно навпаки: на початку треба поставити спробу контролю над волостями, а вже як підсумок – так звану зраду.

Представників рязанської династії брали у полон у два етапи й щодо їхньої послідовності літописці між собою незгодні. Звіт про події (підготовку походу Всеволода на Чернігів через Рязанську землю, прибуття рязанських князів з їхніми «полками» в поміч до суздальського князя, заколот, що готувався рязанськими правителями, «изымание» (захоплення) більшої їх частини, узяття Всеволодом рязанського міста Пронська й посадження ним сина Ярослава у Рязані) містить Лаврентіївський літопис (далі – Лавр) під 6715, тобто, за сучасним літочисленням, 1207 р., Літописець Переяславля-Суздальського (ЛПС) під 6716 р. й Новгородський перший літопис (НПЛ) під 6717 р.² НПЛ останні етапи історії не описує, закінчуючи виклад подій облогою Пронська та «миром». Однак під наступним роком новгородський літописець таки

¹ Приблизний аналог – похід у Полоцьку землю і захоплення у полон полоцьких князів Мстиславом Володимировичем (сином Мономаха) майже сторіччям раніше, у 1128 р. Щоправда, Мстислав відправив полоцьких князів аж у Візантію.

² У ЛПС ультраберезневий стиль, у НПЛ на два роки вище за березневий. Для стандартного перерахування років «від початку світу» на роки «від Різдва Христового», треба від числа років відняти 5508. Якщо рік ультраберезневий, потрібно віднімати 5509 р., але трапляються і більш значні зрушення у хронології. Пор.: Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). Т. 1. Стб. 430–434; ПСРЛ. Т. 38. С. 163; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М.; Л., 1950. С. 50–51. Щодо хронологічних зрушень див.: *Бережков Н. Г.* Хронология русского летописания. М., 1963. С. 92, 100, 255.

пише про невдачі рязанського князювання Ярослава Всеволодича, новий похід його батька і спалення Рязані. Судячи з того, що проходилося в суздальського книжника (Лавр), конфлікт мав досить широку перспективу: він розгорнувся на тлі суперництва за Київ і боротьби за переділ волостей. Втім, про це оповідається досить стисло. Дізнаємося тільки про те, що Київ перейшов до чернігівського князя Всеволода Святославича Чермного, що ніби спровокувало похід Всеволода Юрієвича на Чернігів (перетворений у похід на Рязань), а незабаром у Києві чомусь опинився смоленський Рюрик Ростиславич. У наступному, 1208, році Всеволод Юрієвич втратив таку важливу сферу впливу, як Новгород, де утвердився ще один зі смоленських князів, Мстислав Мстиславич (Удатний). Захоплення у полон рязанських князів, таким чином, було лише уламком великої історії, проте про цілісну історію майже нічого невідомо, а ось про полон збереглися доволі детальні свідчення.

Треба сказати, уламок цей сам по собі цікавий як приклад літературної обробки тривожного сюжету. До того ж, один із літописних текстів містить досить рідкісний епізод суду над зрадниками (інші приклади подібного роду можна буквально порахувати на пальцях). Щоб розібратися в інтенціях та прийомах літописців, співставимо усі три версії історії походу в Рязанську землю і почнемо з найбільш детальної, Лавр. Розповідається, що Всеволод Юрієвич зібрався зі своїми дітьми, у тому числі з Костянтином, на той момент новгородським князем, на Чернігів. Похід почався у відповідь на захоплення Всеволодом Чермним Києва. Всеволод Юрієвич покликав на поміч рязанських князів – найстаршого Романа Глібовича, та його численну «братью»³. Для нас важливо, що ця велика компанія, як незабаром з'ясувалося, була невдоволеною суздальським князем, але у ній знайшлися колабораціоністи, що його підтримували. Ними виявилися Давид Муромський, а також Гліб та Олег Володимиричи (двоюрідний брат та племінники Романа). Отже, Всеволод Юрієвич покликав рязанців і поміч від них отримав – вони прийшли зі своїми військами. Проте незадовго до цього суздальський князь отримав звістку про їхню «лесть»: про намір його зрадити і таємні домовленості з

³ Учасники подій – діти й онуки Гліба Рязанського, в котрого було п'ятеро чи шестеро синів. Про генеалогію рязанських князів див., напр.: *Успенский Ф. Б., Литвина А. Ф.* «Отнее имя» в династической практике Рюриковичей домонгольской поры // *Palaeoslavica*. Cambridge, Massachusetts, 2004. XII. no. 1. P. 39–44. Оскільки далі йтиметься про цей розгалужений рязанський клан, необхідна генеалогічна довідка. Синами Гліба Рязанського (помер у «порубі» в полоні у того таки Всеволода Юрієвича у 1177 р.) були: Роман, Ігор, Володимир, Всеволод, Святослав (Ф. Б. Успенський та А. Ф. Литвина пишуть також про шостого сина, Ярослава, однак у цій історії немає ані його самого, ані його дітей). З цих представників старшого покоління названі Роман та Святослав, з покоління онуків Гліба: Ігоревичі – Юрій, Інгвар, Роман; Володимирічі – Гліб, Олег, Ізяслав; Всеволодичі – Кир Михаїл, в Святослава два не названі на ім'я сина. Ще одна дійова особа – Давид Муромський, син Георгія Ростиславича, брата Гліба Рязанського. Він був братом у других Роману й Святославу, і дядьком – онукам Гліба Рязанського. На початку оповіді Лавр в епізоді прибуття рязанської «помочи» названо Романа, Святослава з синами, Інгвара та Юрія Ігоревичів, Гліба й Олега Володимирича й Давида Муромського. За НПЛ, у полон потрапили шість князів.

чернігівськими «Ольговичами». Покликав рязанську «братію», наказав їм сісти окремо у шатрі, а сам став у «польстниці»⁴ і послав до них зі звинуваченнями князя Давида Муромського та свого «мужа». Вони клялися, що не зраджували⁵, але після цього підійшли Гліб та Олег Володимирічі й підтвердили підозри Всеволода. Довгий процес суперечок і переговорів дуже нагадує суд.

«...бысть ему (Всеволоду – *Т. В.*) вѣсть, оже рязаньстии князи свѣщалися суть со Олговичи на нь, а идуць на льстех к нему. О сицѣх бо рече Давыдъ: мужь крови и льстивъ не препловить днии своих... придоша к нему и рязаньскыѣ князи... и цѣловавъ ихъ (привѣтав) повелѣ имъ сѣсти в шатрѣ, а сам князь великий сѣде в польстници. И нача к ним слати князя Давыда Муромскаго и Михаила Борисовича, мужа своего, на обличенъе ихъ. *И ходяцим имъ долго время межси ими, онѣм же кленущимся и ротяцим, яко нѣсть то тако. Глѣбъ же и Олегъ Володимирича, братичича им своя, пришедше обличиста ихъ*»⁶.

Дізнавшись, «яко вьображена бысть истина», тобто, переконавшись у своїх підозрах, Всеволод звелів схопити рязанських князів, а сам пішов у їхню землю, до Пронська. Далі розпочинається історія війни у Рязанській землі, виклад якої в різних літописців також багато в чому розходиться. До неї я ще повернуся, а поки що поглянемо на іншу зав'язку сюжету – сцену зради у новгородському літописі.

За НПЛ, Всеволод покликав новгородців іти з ним у похід на Чернігів. Вони прийшли зі своїм князем, його сином Костянтином. Підійшла також рязанська поміч. Суздальський володар влаштував великий обід, на якому й вплив «зговір» рязанських та чернігівських князів. Обід проходив у двох різних місцях, що дещо нагадує попередню версію, однак процес звинувачення не схожий на майже формальну «тяжу» (тобто, 'суд') з Лавр. Йдеться лише про те, що дійові особи розподілені на дві групи: в одному шатрі Всеволод, новгородці та Гліб з Олегом, у другому – решта рязанських князів⁷. На обіді Гліб та Олег Володимирічі «обадиста братью свою», тобто, звинуватили ро-

⁴Полстница – частина шатра, відгорожена пологом.

⁵Буквально: «клялися и ротили». Використана, вірогідно, євангельська цитата. Пор. сцену зради Петром Ісуса. Мт. 26:74: «начять ротити ся и кляти ся, ꙗко не знаю чловѣка» – Лавр, ПСРЛ, т. 1, стп. 431: «онѣм же кленущимся и ротяцим, яко нѣсть то тако». Ця річна стаття Лавр взагалі рясніє цитатами зі Святого Письма (також «мужь крови и льстивъ не препловеть днии своихъ» – Пс. 54:24, цитується, між іншим, у ПВЛ під 980 р., де описане підбурювання воеводою Блудом Володимира Святославича на убивство брата Ярополка). Насиченість біблійною топикою, до речі, не заважає книжнику детально виписувати батальні та «побутові» сцени. Втім, одне не суперечить іншому, хоча традиційно припускають, що батальні сцени писали світські люди, а біблеїзми вводили у текст ченці. Принаймні, для Західної Європи звичним є становище, коли батальні сцени пишуть ченці, часто через 100–150 років після битви, але завдяки деталізованості сцен отримуємо ефект присутності. Див. *Halsall Gay. Warfare and Society in the Barbarian West, 400–900. London and New York, 2003. P. 1–2.*

⁶ПСРЛ. Т. 1, стп. 430–431.

⁷Давид Муромський у цій версії відсутній.

дичів їй видали наміри зрадити Всеволода і приєднатися до чернігівців. Літописець не коментує, наскільки справедливим було звинувачення. Новгородці ніби на боці Всеволода й обід у двох шатрах розділяє правих і винних, однак відсутність коментаря все ж таки залишає відкритим питання – чи була «клевета» Гліба з Олегом правдою чи ні, і відповідно, до якоїсь міри покладає відповідальність за це на «клеветников» та князя, котрий їм повірив. Далі сказано, що суздальський князь без жодних вагань схопив зрадників та їхніх «мужей» (ніякого суду, все трапилося дуже швидко) й відправив їх до Володимира. А сам пішов з новгородцями та «клеветники», тобто, з Глібом та Олегом, на Пронськ.

«Идоша новгородьци на Чьрниговъ съ князьмь Костянтиномь, позвани Всеволодом; и придоша на рѣку на Оку... а князи рязаньстии сташа об ону страну Окѣ въ помощь Всеволоду. И позва е Всѣволодъ на обѣдъ, и сѣдоша б князь въ шатрѣ, а Глѣбъ и Ольгъ у Всеволода въ шатрѣ, и новгородьци. И ту обадишта Володимириця⁸ братью свою: и не ими княже вѣры братьи наю (не вір нашим братам – Т. В.), суть на тя сѣвѣтали (радилися й зговорилися) съ черниговьськими князи, и тѣмь е облици рязаньстии князи. И Всеволодъ изма е и муж ихъ (схопив їх та їхніх “мужів”), и сковавъ, посла е въ Володимирь, а самъ поиде съ новгородци и съ клеветникама на Рязаньскую волость»⁹.

У третій версії, ЛПС, початок оповіді подібний до Лавр, хоча впадає у вічі прогалина або скорочення, що стосується власне теми зради рязанських князів: «Поиде великый князь Всеволодъ къ Чернигову на Ольговичи съ сыны своими, поиде въ помощь Всеволоду»¹⁰. Всеволод іде на поміч Всеволоду (!), тоді як у Лавр та НПЛ, нагадаю, на початку йдеться про те, що рязанські князі прийшли на допомогу суздальському, і тут їх схопили. Судячи з подальшого викладу, такий пропуск радше свідомий, адже з ЛПС взагалі вилучено тему зради та покарання – далі ніде не йдеться про захоплення у полон князів та про «колабораціонізм» Гліба й Олега, а місце Олега займає його дядько, Давид Муромський. Переяславський літописець згадує лише про полонених княгинь, хоча зберігає звістку про звільнення саме князів з їхніми «дружинами» (боярами) після смерті Всеволода¹¹.

Усі три версії мають суттєві розбіжності й далі, в описі походу. Коротко про головні з них. За Лавр, мешканці Пронська відмовилися від «мира», запропонованого ним Всеволодом Юрієвичем, прислали посла з якоюсь «буєю» («безум-

⁸ Двоїна, маються на увазі два Володимирича, Гліб та Олег.

⁹ Новгородская первая. С. 50.

¹⁰ ПСРЛ. Т. 38. С. 163.

¹¹ Пор. Лавр 6720 (1212) та ЛПС 6721 (ультрабрезневий стиль). Лавр: «Того ж лѣта Георгии князь, сынъ Всеволожъ, отпусти и князи рязаньскыя в Рязань и епископа ихъ Арсеня, и вся люди рязаньскыя, и идоша каждо в своя си»; ПСРЛ. Т. 1, стп. 437. ЛПС: «Того же лѣта Гюрги Всеволодичъ высажа ис погреба князи рязанстии и дружину ихъ: сѣдѣша бо лѣтъ 6, а Романъ ту и умре. Гюрги же одаривъ ихъ золотомъ и сребромъ и коньми, и дружину ихъ такоже одари, утвердивъ с нимъ крестнымъ цѣлованиемъ, пусти ихъ въ своя си»; ПСРЛ. Т. 38. С. 164.

ною') промовою, тож Всеволод змушений був узяти місто. Безумних промов немає у НПЛ та ЛПС. За ЛПС, навпаки, проняни мужньо билися, але після того, як суздальський князь «відняв воду», почали благати свого князя Ізяслава Володимирича, рідного брата колабораціоністів Гліба та Олега, здатися. Тобто, «мир» в одному тексті ініціює суздальський князь, а в другому – його супротивники, проняни з Ізяславом. (НПЛ, не вдаючися в деталі, лаконічно повідомляє, що городяни «передалася»). Далі, за Лавр, Всеволод Юрійович, узявши Пронськ, посадив у ньому на князівський стіл Олега Володимирича. За ЛПС, він залишив у місті не Олега, а Давида Муромського (НПЛ знову пише про мир, не уточнюючи, кого поставили князувати у місті). Після того, за ЛПС, «рязанци отворишася», тобто, Рязань здалася, хоча й без значного кровопролиття: «отворилися», як правило, означає, що бій не відбувся або був дуже нетривалим і супротивник склав зброю. Суздальський князь одразу ж посадив у Рязані свого сина Ярослава. НПЛ цей епізод випускає, оскільки новгородці повернулися у свою землю після укладення миру у Пронську, а от Лавр пише про те, що до Рязані війська Всеволода навіть не підходили. Рязанський єпископ з рязанцями благав Всеволода не спустошувати місто, і той повернувся у свою землю. Вже коли Всеволод Юрійович опинився вдома, у Володимирі-на-Клязьмі, рязанці «сдумаша» й відіслали до нього в полон «останок» своїх князів разом із княгинями. Ярослава батько ніби посадив у Рязані лише в наступному році, на незайнятий стіл¹², що викликає подальші розбіжності версій. У наступному році, за ЛПС, конфлікту рязанців з Ярославом Всеволодичем передують військова операція решти рязанських князів, котрі залишалися на волі. Вони спробували відвоювати частину землі й вигнали з Пронська Давида Муром-

¹²Рік у Давній Русі починався з 1 березня. Церковний візантійський рік – з 1 вересня, але такий відлік років характерний переважно для пізньосереднього періоду. Тим часом похід на диво добре документований, його опис споряджений чотирма повними датами. Пор.: «мѣсяца августа въ 19 день в недѣлю» – збори у похід; ПСРЛ. Т. 1, стп. 430. «Мѣсяца сентября въ 22 день святого Фоки в день суботный» – захоплення рязанських князів; там само, стп. 431. «в четвергъ третиѣ недѣли (облоги) мѣсяца октябрия въ 18 день на память святого апостола Луки еуангелиста» – здалися мешканці Пронська; стп. 432. «мѣсяца ноябрия въ 21 день в среду на Введение святѣя Богородица» – Всеволод повернувся у Володимир; стп. 433. Єдине, що може насторожити, що дати йдуть одна по одній з інтервалом приблизно у місяць. З іншого боку, немає особливих підстав їм не довіряти. Скоріше за все, похід треба датувати кінцем літа – початком осені. Бувало, звичайно, таке, що літописці початок і завершення походу вписували під різними роками. Але так траплялося в тому випадку, якщо похід проходив наприкінці зими – на початку весни. Напр., початок походу у січні чи лютому, а закінчення у березні, тоді він припадав на два роки. Однак вказані повні дати виключають припущення про рубіж двох років (якщо відштовхуватися від березневого року, звичного для XI–XIII ст.). А рік, скоріше за все, у цій статті Лавр березневий, бо у ній ще два повідомлення з повними датами. Отже, за Лавр, Всеволод повернувся з походу в листопаді, а сина послав у підкорене місто на початку наступного року, у березні: «Посла великыи князь Всеволодь сына своего Ярослава в Рязань на столъ». ПСРЛ. Т. 1, стп. 434. Такий розклад абсолютно нереальний, адже у Рязанській землі десь на волі залишалися Кир Михайл Всеволодич та деякі інші місцеві князі. Місто й землю треба було якось утримувати й управляти ними ті 5 місяців від листопада до березня.

ського (який, за Лавр, взагалі у цьому місті не княжив)¹³. Цього немає у Лавр, оскільки Лавр наполягає на тому, що рязанці відправили «останок» своїх князів до Володимира просто в руки ворогів. Відповідно, рязанські князі у сюжеті відсутні, провина покладається на мешканців Рязані, які повстали проти Ярослава, його «людей» побили та посаджали у «поруб». Пишеться, що Ярослав прохав батька допомогти йому, той пішов у черговий похід, рязанці надіслали послів з «буїми» промовами, Всеволод спалив Рязань...

Які реальні події приховують ці складні змістові зрушення – незрозуміло. Був це один похід, чи то було два походи, що злилися під пером укладача Лавр в один; коли захопили «останок» рязанських князів, хто з рязанської братії лишився на волі, і як довго. Однак інтенції книжників цілком прозорі. Усі вони не бажають покласти відповідальність за захоплення у полон рязанських князів на Всеволода. Лавр досягає цього за допомогою таких прийомів. По-перше, вимальовується сцена суду проти рязанської братії: йде тривалий процес з підозрами, звинуваченнями, доказами, захистом. Ця легітимна картинка контрастує зі сценою «клеветы» НПЛ і належної швидкої розплати, такої характерної для дворів «самовластців». По-друге, більшу частину відповідальності Лавр перекладає на городян – пронян, котрі на мирну пропозицію відповіли «буїми речами», та рязанців. Милосердний Всеволод пішов на поступки мешканцям Рязані, погодився не брати місто – вони відповіли на ласку, відправили, «сдумавше» однак князів у Володимир. Не йдеться про спроби тиску на людей: суздальський князь перебував у своїй землі, посольств з погрозами не слав. Значить, князі були «погані», «добрих» городяни не відіслали б від себе. Сина князь посадив на князівському столі вже після «волевиявлення» рязанців, на вільне місце і через значний проміжок часу¹⁴. ЛПС та НПЛ досягають ефекту виправдання Всеволода Юрієвича, щоправда, дещо скромнішого, іншими методами. Використовується часткове освітлення (у деяких випадках навіть напівтіні), тобто, замовчування. ЛПС уникає розмов про зраду, видаляючи нерв історії, а НПЛ не пише про захоплення Рязані та деякі інші деталі¹⁵.

¹³ НПЛ про нього не згадує, а Лавр пише про те, що у Пронську залишили Олега, див. вище.

¹⁴ Можливо, схема Лавр являє собою благоліпний образ, не такий далекий від реального перебігу подій. Скажімо, підкорення рязанців призвело до посадження Ярослава Всеволодича у Рязані, проте повного руйнування міста не відбулося. Рязань було спалено вже після конфлікту в наступному році. Тобто, у Лавр підсилена тема «добровільності» рішення рязанців, відкладено у часі посадження Ярослава, а мирний характер першого взяття Рязані трансформовано у «договірні стосунки» з городянами.

¹⁵ Виклад НПЛ переважно нейтральний, однак відсутня, напр., інформація, кого посадили у Пронську. Крім того, новгородці пішли додому від Пронська, однак прохань рязанців, за Лавр, ніби було два, і перше надійшло саме до цього підкореного міста. Мабуть, певне значення має й те, що у НПЛ йдеться тільки про Гліба та Олега Володимирічів, а у ЛПС – тільки про Давида Муромського, однак цю деталь важко витлумачити. Після повернення з походу на Пронськ увага новгородського літописця переключилася на опис конфлікту в Новгороді – так зване повстання проти посадника Дмитра Мирошкиничича. Книжник міг вибирати, що включати у місцевий літопис, а що випускати, і це дозволяло «зберегти об-

Цілком очевидно, що усі три версії зконструйовані, і змістові зрушення, виявлені при порівнянні текстів, є наслідком тих наративних стратегій, які застосовували літописці. Не може вважатися абсолютно «об'єктивним» навіть свідчення про зраду, хоча воно й присутнє одночасно у Лавр та НПЛ, і скоріше за все, знаходилося у протографі або джерелі ЛПС. Річ у тім, що ЛПС є прямим відгалуженням суздальського зводу, а у записах НПЛ початку XIII ст. існує блок спільних із Лавр відомостей. Відтак, усі три оповіді, не виключено, постали на основі одного наративу.

Можна пофантазувати, що трапилося «насправді». Оскільки спостерігаємо розкол між найближчими родичами, рідними братами – Гліб та Олег Володимиричі були за Всеволода, а Ізяслав – проти, – імовірні кілька варіантів. Скажімо, можна припускати жахливу підступність Всеволода. Він справді збирався воювати з чернігівськими Ольговичами, та коли рязанські князі прийшли, залишивши «стеречи землі» у своїх містах молодших братів, суздальський князь отримав нагоду захопити верхівку рязанської братії і змінив напрямок походу. Такий хід цілком правдоподібний, середньовічне військо могло збиратися відвойовувати Гроб Господній, а принагідно взяти Константинопіль. Тоді укладач ЛПС випустив одіозні подробиці і перетворив похід на Рязань в ординарне зіткнення, аби війна не виглядала як помста за родичів. Однак може бути так, що це ЛПС для спрощення викладу «підгріб усіх під одну гребінку» і вирішив не інформувати читачів про розкол поміж рязанськими Володимировичами. (Тим часом, внутрішній конфлікт у рязанській династії не обмежився інцидентом 1207–1208 рр., пізніше під 1217 р. Лавр та НПЛ вміщують повідомлення про те, що Гліб з братом Костянтином¹⁶ «избили» свою «братью», в тому числі убив рідного брата Ізяслава). Зовсім сентиментальний хід: Гліб з Олегом змінили свою позицію після надто жорсткого вчинку Всеволода й тимчасово примирилися з братами. Тоді суздальський князь скористався сваркою родичів. Або ж рязанські князі за спиною суздальського домовилися з його суперниками, і в оповіді є зерно істини¹⁷. Цілісна картина не вимальовується переважно тому, що історія полону замішана на «великій політиці», і на неї впливали досить потужні, але прихо-

личчя» новгородцям, і більш-менш спокійний тон – літописним записам. Втім, вірогідно, «повстання» було пов'язане з наступним утвердженням Мстислава Мстиславича у Новгороді й саме у цей момент у новгородців змінилося ставлення до Всеволода Юрійовича. Див.: *Вилкул Т. Л.* Хронологические сбои в Новгородской первой летописи за первую треть XIII в. // *Восточная Европа в древности и средневековье. Время источника и время в источнике. Материалы конференции. XVI чтения памяти В. Т. Пашуто.* М., 2004. С. 19–24.

¹⁶ Про кого йдеться, незрозуміло. Олег (чим християнським іменем теоретично могло бути «Костянтин») до того часу вже помер. Єдиний відомий на той час Костянтин – Костянтин Всеволодич, син Всеволода Юрійовича. А. Ф. Литвина та Ф. Б. Успенський пишуть на підставі цього повідомлення 1217 р. про Костянтина – сина Володимира Глібовича, що викликає певні сумніви. Див.: *Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б.* «Отнее имя». С. 39.

¹⁷ Аналог – домовлення чернігівських князів Давидовичів із Юрієм Володимиричем (Долгоруком) зрадити їхнього спільника Ізяслава Мстиславича у 1147 р. з Іпатіївського літопису (щоправда, у цьому випадку також невідомо, чи не є це суто наративною фікцією).

вані фактори – боротьба за Київ та Новгород. Вони майже не прописані у літописах, оскільки книжники старанно прибирали «політику» з таких тривожних сюжетів, зосереджуючись натомість на «моралі».

Власне, реконструкція реалій не є моїм завданням. Змістові зрушення різних версій та прорахування варіантів реальної історії переказані тут з однією метою – аби виявити певні інтенції книжників. Оскільки літописці ретельно проробляють саме мотив зради та покарання (суд у Лавр, «клевета» в НПЛ, замовчування в ЛПС), то саме він є ключовим. Звернімо увагу на один з елементів нарративного конструювання – суд над «рязанською братією» з Лавр. Він має функцію виправдання. Таким чином повністю виправдовується вчинок Всеволода Юрійовича: тривалість процесу, клятви, докази – усе це асоціюється із законністю. Судячи з усього, суд, описаний у Лавр, є нарративною фікцією, з реаліями ніяк не пов'язаною. Принаймні, він жодним чином не корелює з НПЛ – обідом у двох шатрах та швидкою розпратою. Зрозуміло, такий ракурс був вигідним суздальському літописцю, адже його лояльність диктувала йому безумовне виправдання свого князя.

Опис суду, поданий з метою виправдання певного правителя – не унікальний, хоча і не надто поширений літописний прийом. Суд задає рамки сприйняття. Йдеться, умовно кажучи, про справедливе покарання суб'єкта, що завинив перед правителем, а не про тиранічне свавілля. Аналоги цього фрагменту рязанської історії можна відшукати у записах Лавр за XII ст., Іпатіївського літопису за XII ст. і, ймовірно, Повісті временних літ, хоча в останньому разі витлумачення епізоду неоднозначне. Перший сюжет торкається теми суду в оповіді про засудження єпископа Леона та вигнання його з Володимиро-Суздальської землі князем Андрієм Юрійовичем (Боголюбським). Про цей казус сповіщають Іпатіївський звід під 6670 р. та Лавр під 6672 (1164) р. Суздальський літописець, що очевидно, виправдовує Андрія і засуджує Леона, і в тому числі пише про «тяжу» («суд») перед «благовірним» князем Андрієм и «предо всѣми людьми», на якій була доведена неправота єпископа. Київський книжник, навпаки, негативно оцінює вчинки Андрія, засвідчує вигнання Леона та деяких інших осіб, і не згадує про суд¹⁸. Другий приклад знаходимо в Іпатіївському зводі під 6677 (1167)¹⁹ р., де подається просторе оповідання про утвердження Мстислава Ізяславича у Києві. Особливу увагу приділено стосункам Мстислава та його дядька Володимира Мстиславича, в тому числі описується процедура суду і наголошено на провіні Володимира. Усі деталі оповіді мають забезпечити правильне сприйняття читачем ситуації. Після смерті попереднього київського володаря Володимир нібито разом із іншими князями та киянами запрошує Мстислава княжи-

¹⁸ За Іпатіївською версією, Андрій вигнав не тільки Леона, а й своїх молодших братів та «мужів» батька. Про цей паралельний сюжет див.: Вілкул Т. Л. Віче в паралельних повідомленнях літописів // Український історичний журнал. 1998. № 4. С. 76.

¹⁹ Стандартний перерахунок на сучасне літообчислення дає дату 1169 р., однак в Іпатіївському літописі тут значні хронологічні зрушення (рік ультра-ультра березневий).

ти на київському столі – далі той таки Володимир задумує щось недобре проти Мстислава – дізнається, що Мстиславу повідомили про його лихі наміри – приїжджає до Києво-Печерського монастиря виправдовуватися – виводить сумнівних свідків – після довгого розмірковування Мстислав «покладає все на Бога» (на Вищий Суд і вищу справедливість) і під нове хресне цілування відпускає дядька з промовистими речами: «брате... еще ти ни оуста не осохла»²⁰. Незважаючи на це, той знову влаштовує заколот, тож Мстислав змушений вигнати його та його матір з Київської землі. Прикметно, що у тексті Київського зводу наявні сліди редакційної правки: подвійне використання деяких фрагментів, змістові неузгодження²¹, що підкріплює думку про редагування, проведене в інтересах Мстислава Ізяславича. Не дивно, що за Лавр, яка надає незалежну інформацію, справа виглядає набагато простішою: Мстислав вигнав свого дядю Володимира з Києва, а сам сів на його місце²². Знов-таки, у паралельній версії про суд не йдеться.

Нарешті, останній, дещо сумнівний, однак найраніший епізод – згадка схожої на «тяжю» процедури у ПВЛ. У 1096 р. Святополк Ізяславич з Володимиром Мономахом начебто закликали Олега Святославича «урядитися» ('домовитися') у Києві «пред епископы и пред игумены и пред мужи отець наших и

²⁰ «Начаша слати по Мстислава братья: *Володимиръ Мстиславичъ*, Рюрикъ, Давыдъ, кiane от себе послаша, чернѣи клобуки от себе послаша»; «И вниде Мстиславъ въ градъ мѣсяца мая въ 19 день, и сѣде на столѣ Ярославли и отца своего и дѣдъ своих. И *нача Володимиръ Мстиславичъ думати на Мстислава*, и ту бѣ в то время мужъ Давыдовъ (Давыда Ростиславича – Т. В.) Василь Настасичъ, и приѣхавъ, повѣда князю своему, Давыдъ же яви брату Мстиславу. Володимиръ же оувѣдавъ, оже Мстиславу явлена бысть дума его, приѣха оправливается. И приѣха Мстиславъ оу Печерьскѣи манастырь, и за нимъ Володимиръ приѣха. И повелѣ ему съѣсти въ икономли кельи, а самъ съѣде въ игуменьи кельи. И пославъ к нему Мстиславъ, и рече: брате, что дѣля еси приѣхаль, а я по ты не посылаь. И присла Володимиръ дьячка Имормыжа, рече: брате, слышалъ есмь, оже суть молвили на мя злии члвци. Рече Мстиславъ: повѣдалъ ми брат Давыдъ. И послаша къ Давыдови Вышегороду, и присла Давыдъ Василя на *тяжю*, и пристави к нему Радила тысячьскаго и Василя Волковича. И паки преждавъ 3 дни, и приѣха ту же в Печерьскѣи манастырь. И Володимиръ присла мужи свои, Рагуила Михаля, и начаша спиратися с Васильемъ, и вылѣзе (у Хлебніковському списку выиде) послухъ по Василю Давыдъ Борыничъ. Мстиславъ же *положи то на Бозь* и рече Володимиру: брате, хрестъ еси цѣловаль, а и еще ти *ни оуста не осохла*. Но обаче то есть отець наших и дѣдъ наших оутвержение, а кто преступить, а *Богъ ему буди судья*, а нынѣ, яко на мя еси не думаль и не ищещи ми лиха, цѣлуи ми крестъ. Мстиславъ же отпусти и (его) в Котелницу». ПСРЛ. Т. 2. Стп. 532И, 535–536.

²¹ Напр., йдеться про те, що Володимир Мстиславич був серед тих, хто запрошував Мстислава до Києва, однак тут таки пишеться, що Володимир відійшов у Вишгород («поиде с Треполя Вышегороду и съ женою и съ дѣтми»). Першим кроком Мстислава як київського князя є напад саме на Вишгород на Володимира. «Мстиславъ же ... иде Киеву... а въ Киевѣ вниде, ту выидоша кияне вси... и поиде къ Вышегороду, а берендичи пусти в навропъ... берендичи же оубиша Володимиръ мужъ (боярина Володимира Мстиславича), оубиша же и ти лѣпшии берендичъ... начаша битися... и тако начаша ся рядити о волость, шлюче жеи собою Рюрикъ и Давыдъ и Володимиръ съ Мстиславомъ». ПСРЛ. Т. 2. Стп. 533–534.

²² «В лѣто 6676. Выгна Мстиславъ Володимера Мстиславича ис Києва, и иде в половци Володимеръ, а сам сѣде в Киевѣ». ПСРЛ. Т. 1, стп. 353–354.

пред людьми градськими», той відмовився й відповів: «Не лѣпо ми єсть судити²³ епископом ли смердом». Смісл повідомлення полягає в тому, що князю пропонували справедливе вирішення спірних питань, а він погордливо знехтував пропозицією.

Кому вперше спала на думку така ідея – використати опис легітимних процедур як підставу позитивної оцінки вчинку князя – невідомо. Якщо вірним є запропоноване вище витлумачення ПВЛ, то ідея виникла на початку XII ст. (час укладення цього першого літописного зводу, що дійшов до нас). У будь-якому випадку, вже у другій половині XII ст. маніпулювання думкою читача за допомогою описів судових процедур простежується одразу у двох зводах, що засвідчують записи Лавр 6672 (1164) р. та Іпатіївського зводу 6677 (1167) р. Слід відзначити, у всіх сюжетах йдеться про вкрай тривожні, надзвичайно напружені ситуації, де реально про справедливість, судячи з усього, не йшлося. Крім того, тема суду інтенсивно розроблялася саме тими літописцями, чия оповідь відзначена найвищим ступенем тенденційності. Цікаво також, що два з чотирьох відомих «судових» сюжетів домонгольського часу припадають на Суздальську землю, де князі традиційно вважаються «самовластцями».

²³ Слово «судити» у давньоруській мові багатозначне. Могло позначати не суд як такий, а вищу правду, судження та ін. ('судити', 'вирішувати', 'міркувати', 'назначати'). Тому витлумачення сюжету неоднозначне.